

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДС/СС 05/4-02 бр. 159/1-ХП/2
21.02.2013. године

ВЕЋЕ НАУЧНИХ ОБЛАСТИ
ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА

Наставно-научно веће Филозофског факултета у Београду је на својој III редовној седници, 21.02.2013. године – на основу чл. 221. став 1. алинеја 14. и члана 266. Статута Факултета, прихватило Извештај Комисије за докторске студије с предлогом теме за докторску дисертацију: ХЕГЕЛОВО СХВАТАЊЕ СЛОБОДЕ У СВЕТЛУ ПСИХОАНАЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ, докторанда Ивана Селимбеговића.

За ментора је одређен доц. др Миланко Говедарица.

Доставити:

1x Универзитету у Београду
1x Стручном сараднику за
докторске дисертације
1x Шефу Одсека за правне послове
1x Архиви

ПРЕДСЕДНИК ВЕЋА

Проф. др Милош Арсенијевић

Факултет Филозофски
04/1-2 бр. 6/2263
22.02.2013.
(број захтева)
(датум)

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
Веће научних области друштвено-хуманистичких
наука
(Назив већа научних области коме се захтев упућује)

ЗАХТЕВ
за давање сагласности на предлог теме докторске дисертације

Молимо да, сходно члану 46. ст. 5. тач. 3. Статута Универзитета у Београду («Гласник Универзитета», бр. 131/06), дате сагласност на предлог теме докторске дисертације:

Хегелово схватање слободе у светлу психоаналитичке теорије

(пун назив предложене теме докторске дисертације)

НАУЧНА филозофија
ОБЛАСТ

ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ:

Име, име једног од родитеља и презиме кандидата:

Иван (Сеад) Селимбеговић

Назив и седиште факултета на коме је стекао високо Филозофски у Београду
образовање:

Година 2009. дипломирања:

Назив магистарске тезе
кандидата:

Назив факултета на коме је магистарска теза _____
одбрањена:

Година одбране магистарске тезе:

Обавештавамо вас да Наставно-научно веће је

на седници 21.02.2013. одржаној
размотрило предложену тему и закључило да је тема подобна за израду докторске дисертације.

ДЕКАН ФАКУЛТЕТА

Проф. др Милош Арсенијевић

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ

за кандидата Иван Селимбеговић

Име и презиме ментора: Миланко Говедарица

Звање: доцент

Списак радова који квалификују ментора за вођење докторске дисертације:

1. *Филозофска анализа ирационалности*, Мали Немо, Панчево, 2006. (монографија)
2. „Еротска слобода у филозофији Жоржа Батаја“, *Theoria*, Београд, 2/2009.
3. „Ничеов модел интерпретације филозофске традиције“, *Theoria*, Београд, 3/2008.
4. „Свест и лични идентитет“, *Theoria*, Београд, 1-4/2002.
5. „Ерос, сексуалност и танатос“, *Theoria*, Београд, 3/1996.

Заокружити одговарајућу опцију (А, Б, В или Г):

А) У случају менторства дисертације на докторским студијама у групацији техничко-технолошких, природно-математичких и медицинских наука ментор треба да има најмање три рада са SCI, SSCI, AHCI или SCIE листе, као и Math-Net.Ru листе.

Б) У случају менторства дисертације на докторским студијама у групацији друштвено-хуманистичких наука ментор треба да има најмање три рада са релевантне листе научних часописа (Релевантна листа научних часописа обухвата SCI, SSCI, AHCI и SCIE листе, као и ERIH листу, листу часописа које је Министарство за науку класификовало као M24 и додатну листу часописа коју ће, на предлог универзитета, донети Национални савет за високо образовање. Посебно се вреднују и монографије које Министарство науке класификује као M11, M12, M13, M14, M41 и M51.)

В) У случају израде докторске дисертације према ранијим прописима за кандидате који су стекли академски назив магистра наука ментор треба да има пет радова (референци) које га, по оцени Већа научних области, квалификују за ментора односне дисертације.

Г) У случају да у ужој научној области нема квалификованих наставника, приложити одлуку Већа докторских студија о именовању редовног професора за ментора.

ДЕКАН ФАКУЛТЕТА

Датум _____

М.П.

проф. др Милош Арсенијевић

1

Filozofski fakultet
Univerziteta u Beogradu
Odeljenje za filozofiju

Obrazloženje predloga doktorske teze
na temu

Hegelovo shvatanje slobode u svetlu psihoanalitičke teorije

Kandidat: Mentor:
Ivan Selimbegović Prof dr. Milanko Govedarica

Beograd, decembar 2012. godine 2

Predmet i cilj istraživanja

Problemski aspekt predmeta istraživanja je Hegelova praktička filozofija, odnosno, preciznije, filozofija istorije i shvatanje slobode.

Ipak, pristup Hegelovom shvatanju slobode neće biti direktan. Prvi deo rada baviće se intepretacijom Hegela koja je bila dominantna do pred kraj XX veka, dok će glavni, treći, deo rada pristupiti Hegelu polazeći od savremenih interpretacija koje se oslanjaju na pojedine pojmove iz psihoanalitičke teorije. Ti pojmovi biće uvedeni i obrazloženi u drugom delu rada. Tako se može reći da istorijski aspekt predmeta istraživanja predstavlja uticaj psihoanalitičke teorije na savremene interpretacije Hegelove filozofije.

Cilj istraživanja je eksplikacija Hegelovog shvatanja slobode nasuprot uobičajenom viđenju po kojem u Hegelovoj filozofiji istorije i individualnog delanja vlada neka vrsta determinizma (bilo uzročnog ili teleološkog). Pojam slobode biće posmatran u dva aspekta: s jedne strane u vezi sa idejom da slobodne delanje podrazumeva alternativne mogućnosti delanja, a s druge u vezi sa pitanjem koje se uobičajeno označava terminom "autorstvo".

Teze

Težiću da demonstriram dve teze. Jedna bi se mogla nazvati istorijsko-filozofskom ili interpretativnom, a druga problemskom.

Prva i najopštija teza je da nam psihoanaliza, naročito u artikulaciji koju je izveo Žak Lakan šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka pruža pojmovni aparat kojim je moguće baciti novo svetlo na Hegelovu filozofiju, svetlo u kome se ona prikazuje sasvim drugačijom nego što je to bilo uvreženo mišljenje tokom XIX i XX veka. Kada pogled, izvežban Lakanovim učenjem, usmerimo na Hegelovu misao moguće je videti u njoj teoriju koja pruža originalne i uverljive odgovore na pitanja koja se tiču istorije i ljudske slobode. Savremene intepretacije Hegela na koje ću se u ovom radu naročito oslanjati, kakve nalazimo, na primer kod Rebeke Komej, Slavoja Žižeka, Mladena Dolara, Katrin Malabu i drugih, sve, u manjoj ili većoj meri, pokazuju svoj dug Lakanovoj misli.

Druga teza je da Hegelova filozofija nije zatvoren sistem koji ne ostavlja mesta za slobodu, već da je on u najradikalnijem smislu otvoren: za Hegelov sistem je konstitutivno da je nedovršen. Ono što se može videti kao završenje sistema – apsolutno znanje - nije ništa drugo nego spoznaja te nedovršenosti. Postajanje supstancije subjektom (kojim Hegel u predgovoru *Fenomenologiji duha* izražava srž svoje filozofije) je upravo 3

momenat u kojem apsolut spoznaje sopstveno unutrašnje ograničenje. Ta nedovršenost sistema, uzeta u svom ontološkom aspektu, predstavlja uslov mogućnosti slobodnog delanja i istorijskog zbivanja – njime je utvrđen Hegelov indeterminizam.

Obe teze biće obrazložene i demonstrirane putem razvijanja i dovođenja u vezu psihoanalitičkih pojmova retroaktivnosti, nagona smrti i Drugog sa Hegelovim shvatanjem konstitucije smisla činova i njihove nužnosti, rada negacije, totaliteta i apsolutnog znanja. Treba pokazati da se smisao činova konstituiše naknadno i retroaktivno, da rad negacije (pokretač svakog razvoja u Hegelovoj filozofiji), poput nagona smrti, upravo predstavlja nemogućnost formiranja završenog totaliteta, te da stoga totalitet, poput Drugog (simbolnog poretka kod Lakana) “ne postoji”. Konačno treba razviti Hegelovo shvatanje slobode u vezi sa idejom konstituisane nužnosti, a nasuprot Hegelu često pripisivanom shvatanju slobode kao spoznate nužnosti. **Treća** teza se tako može formulisati na sledeći način: subjekt je, po Hegelovom shvatanju, slobodan onda kada jedan čin, čiji smisao izmiče njegovoj kontroli i konstituiše se tek po izvršenju, prihvati kao svoj, ili kao nužni izraz svoje ličnosti. Treba naglasiti i razviti paradoksalni aspekt Hegelovog stava da se ono što treba izraziti tek konstituiše u izrazu. Ova teza čini Hegelov odgovor na pitanje autorstva.

Metoda

Rad će se sastojati od analize originalnih tekstova Hegela, Frojda i Lakana, kao i sekundarne literature. U prvom delu rada pored ovih glavnih autora biće analizirana i pojedina dela (ili delovi dela) koja se mogu uzeti kao reprezentativna za recepciju Hegelove filozofije u XIX i XX veku (to će biti neka mesta iz spisa Kjerkegora, Šopenhauera, mladohegelijanaca, Marksa i marksista, te naročito Koževa i Ipolita koji su u mnogome definisali recepciju Hegela u Francuskoj druge polovine XX veka).

Ključna metodološka nit vodilja u mom radu biće nepoverenje prema izričitim namerama i samorazumevanjima autora čija se dela analiziraju. Ono treba da nas uputi na pažljivu analizu načina na koji oni sprovode svoju argumentaciju. Drugim rečima, eksplicitne definicije važnih kategorija koje nalazimo u analiziranim tekstovima izazivaće manje naše pažnje nego način na koji su te kategorije upotrebljavane u tekstu. Ovo metodološko pravilo temelji se na tezi koju bi jednako zastupali i Frojd i Hegel da subjekt često radi nešto ne znajući šta radi, ili da je samoobmana konstitutivni deo svakog delanja - pa tako i pisanja teorijskih radova. Drugim rečima, smisao jednog čina, ili jednog pojma, konstituiše se tek u mnoštvu odnosa sa celinom kojoj 4

pripada. Ovo metodsko pravilo može se nazvati simptomatskim čitanjem – gde se u konkretnoj upotrebi neke kategorije pronalaze simptomi (znakovi nesavršenosti) njene idealne definicije. I druge specifičnosti metode izvedene su iz učenja Hegela i Frojda:

Na osnovu stava, koji oba pomenuta mislioca dele, da ne postoji metajezik kao krajnji garant neke objektivne – božanske - perspektive, svakom misliocu će biti pristupano iz perspektive, ili u svetlu učenja drugog mislioca: u prvom poglavlju Hegelu iz perspektive njegovih kritičara, u drugom Frojdu iz perspektive Lakana, a u trećem Hegelu iz perspektive Frojda i Lakana.

Svaki pojam ili fenomen mora se analizirati “beskompromisno” - to znači da sve mogućnosti moraju biti uzete kao ostvarene, ili drugim rečima, da se neće pristati na argument poput “u teoriji (pojmu) je to možda tako, ali u stvarnosti je uvek malo drugačije (jer stvarnost nikad nije idealna)”. Filozofska analiza je pre svega pojmovna analiza i ona je jedino moguća ako bogatstvo stvarnosti svede na određena opšta obeležja, tj. ako se iz stvarnosti apstrahuju opšte kategorije koje se zatim analiziraju nezavisno od eventualnih empirijskih ograničenja kojima inače podležu. Ipak, filozofska analiza ne ignoriše stvarnost. Svaki od ključnih pojmova, kao ključni deo svoje analize mora imati i svoju konkretizaciju u stvarnosti. Ona mora biti izvedena poštujući princip koji je gore nazvan “beskompromisnošću”. Pošto kategorije u kojima se kreću Hegelova i Frojdova misao u sebe uvek uključuju subjektivnost (tj. one su istorijske kategorije), u njihovoj konkretizaciji se ne radi naprosto o njihovoj primeni, već pre o uzimanju tih kategorija kao subjektivnih stavova, ili kao aktuelnih u samoj delatnoj stvarnosti subjekta. Ovaj postupak nema za cilj nekakvo “testiranje” opštih kategorija - da se vidi da li su one primenljive na stvarnost – već potpuno ekspliciranje njihovog smisla.

Poslednje dve tačke (beskompromisnost i konkretizacija) mogu se smatrati osnovom dijalektičke analize pojma. Uzete zajedno i kao istovremene, one predstavljaju konkretnu dijalektičku analizu. To znači da se u njoj ne izdvaja pojam iz stvarnosti da bi se na njemu vršile neke operacije, kako bi onda tako transformisani pojam naknadno bio primenjen u stvarnosti, već se sve vreme operiše na samoj stvarnosti, izvode se na površinu njoj inherentne mogućnosti. U osnovi dijalektika se oslanja na uverenje da opšte kategorije pripadaju stvarnosti, te da njihova empirijska ograničenja nisu njima spoljašnja, već da im suštinski pripadaju – tj. da su ona ipak, na prvom mestu, pojmovna – Hegelovim rečima iz predgovora *Filozofiji prava* : “Sve što je umno stvarno je i sve što je stvarno umno je”. 5

Predlog sadržaja sa radnim naslovima poglavlja

I Uvod

II Prevaziđeni Hegel

II – 1 Hegel kao mislilac totaliteta

II – 2 Determinizam i teleologija istorije

II – 3 Teza o kraju istorije

III Psihoanaliza

III – 1 Retroaktivnost i trauma

III – 2 Nagon smrti i ponavljanje

III – 3 Drugi ne postoji

IV Hegel kao mislilac slobode

IV – 1 Retroaktivnost, kontingencija, nužnost

IV – 2 Nagon smrti i rad negacije

IV – 3 Totalitet ne postoji

IV – 4 Apsolutno znanje i kraj analize

V Zaključna razmatranja 6

Opis sadržaja poglavlja

I Uvod

Problem slobode obično se razmatra kroz dva pitanja. U ovom poglavlju treba da bude ekspliciran njihov smisao, uobičajeni pravci traženja odgovora, kao i njihov međusobni odnos. Prvo pitanje izražava brigu da se o slobodi uopšte ne može govoriti u svetu kojim vladaju strogi prirodni zakoni, a prirodna nauka nas navodi na uverenje da je to slučaj sa svetom u kome mi živimo. U ovom kontekstu sloboda se pre svega razumeva kao mogućnost izbora između dve ili više alternativa.

Drugo pitanje koje se postavlja u vezi sa slobodom je pitanje autorstva, ili, s tim u vezi, pitanje odgovornosti: na osnovu čega jedan čin pripisujemo jednom subjektu i tog subjekta smatramo odgovornim za taj čin.

Hegel je obično viđen kao mislilac koji smatra da u svetu vlada determinizam, a njegovo stanovište je viđeno ili kao naprosto inkompatibilističko (po kome, dakle, nema slobode) ili kao kompatibilističko sa nekim oslabljenim pojmom slobode bez ontološkog utemeljenja, kao, recimo, kod Roberta Pipina, jednog od najpoznatijih savremenih anglofonih komentatora Hegelove filozofije.

Nasuprot tom uobičajenom shvatanju u ovom radu zastupaću tezu da Hegelov sistem uopšte ne podrazumeva determinizam. Oslanjajući se na predavanja Ditera Henriha objavljena pod naslovom *Između Kanta i Hegela*, smatram da za Hegela, kao i za Kanta, sloboda kao mogućnost izbora predstavlja pretpostavku sistema, te da se u njegovoj filozofiji radi pre svega o tome kako razumeti apsolut pod pretpostavkom slobode. Tom pitanju u ovom radu dodajem i pitanje: kako u tom kontekstu razumeti autorstvo.

Osim ovih opštih uvodnih napomena, ovo poglavlje treba da definiše opšti okvir rasprave razvijajući smisao razlike i dijalektičkog odnosa između prirode i istorije. Ovde ta razlika ipak može biti samo preliminarno određena, njen pun smisao može biti jasan tek na kraju rada. Kada posmatramo svet kao prirodu, onda ga posmatramo kao lišenog subjekata i tada se može, uz izvesna ograničenja, reći da njime vladaju strogi zakoni. Ipak, u svetu postoje i subjekti i njihova je osnovna odlika sloboda, ili mogućnost izmicanja prirodnom poretku – ili Kantovim rečnikom: patološkim potrebama – i mogućnost postavljanja zakona. Svet posmatran kao istorija je onda svet subjekata u kome zakoni nisu unapred dati već subjektivnom delatnošću konstituisani – takav svet Hegel naziva još i *duhom*. Sažeto određenje duha može se naći na početku poglavlja o duhu u *Fenomenologiji duha*, gde Hegel kaže da se sada radi o likovima svesti koji su istovremeno i likovi sveta. U svetlu toga treba 7

naglasiti da kod Hegela uopšte nije moguće postaviti pitanje o prirodnoj determinisanosti ljudskih činova (čovjek po definiciji prevazilazi prirodu ukoliko je ona određena zakonitošću), već isključivo o istorijskoj.

II Prevaziđeni Hegel

Najveći deo filozofske misli XIX i XX veka razvijao se izričito se određujući nasuprot Hegelovoj filozofiji. Hegelovom "primatu pojma" suprotstavljeni su pojmovi kao što su volja (Šopenhauer, Niče), paradoks individualne egzistencije (Kjerkegor, Sartr), ekonomski odnosi (Marks)... Ovaj deo mog rada ima za zadatak da rekonstruiše sliku Hegelove filozofije koja je izazvala toliko jak otpor kod mislilaca narednih generacija. Zadatak nije da se eksplicira konkretna interpretacija Hegelove filozofije kakvu je jedan od pomenutih filozofa mogao imati na umu, niti da se da iscrpni istorijski pregled svih interpretacija - već da se razvije jedna opšta slika o Hegelu, formirana radom mnogih mislilaca, koja do danas ima uticaj na filozofiju predstavljajući svojevrsan reper u odnosu na koji se svaka savremena misao određuje. Post-hegelijanska filozofija razvija se u znaku prevazilaženja Hegela. Prvi deo rada treba da odgovori na pitanje: kakav je to Hegel koga ona prevazilazi, kao i koji su to problemi sa kojima se tako shvaćena Hegelova filozofija suočava.

Osim istorijskog interesa za ovaj prikaz postoji i drugi: ova slika će u trećem, glavnom, delu rada poslužiti kao neophodna podloga spram koje se razvija interpretacija Hegelove filozofije koju u ovom radu zastupam.

Da bih izbegao neprestano ograđivanje u daljem tekstu, naglasiću samo jednom: jedan od ciljeva ovog rada je da pokaže kako opis koji dajem u prvom delu nije ispravna slika o Hegelovoj filozofiji, uprkos svom ogromnom značaju za istoriju filozofije. Moglo bi se reći da su različiti aspekti ove slike direktno, kao reakciju, izazvali veliki deo filozofskog života XIX veka.

II – 1 Hegel kao mislilac totaliteta

Ovo poglavlje treba da sadrži opšti sistematski prikaz Hegelove filozofije kako je ona najčešće viđena, te da uvede preliminarna određenja njenih ključnih pojmova.

Hegelova filozofija važi za vrhunac systemske filozofije. Njegov sistem obuhvata sve aspekte sveta i života (logiku, nauku, istoriju, religiju, umetnost...) i svakom od njih nalazi mesto u "sistemu nauke" koji predstavlja apsolutno i kompletno znanje svega što postoji – uključujući i samog sebe. To je apsolut razumljen kao (sebe-znajući) subjekat –*apsolutni duh*. Takav sistem se obično vidi kao sveobuhvatan, završen i zatvoren. 8

Svaka drugost je dijalektičkim putem prevladana i uključena u totalitet u kome ne postoje iznenađenja.

Dijalektika je u skladu sa time razumljena kao metoda razvijanja sistema po modelu teza – antiteza – sinteza, kojom se sve suprotnosti prevladavaju kulminirajući u jednoj harmoničnoj celini samoprovodnog apsolutnog subjekta.

Ovakav sistem apsolutnog znanja pretpostavlja božansku tačku gledišta (tačku gledišta koja je izvan sveta) i ne ostavlja mesta za individualni i subjektivni doživljaj sveta i života. Otuda briga da on zapravo ne može da nam kaže ništa relevantno za konkretnu individualnu egzistenciju. Još veći problem postaje očigledan sa uvidom da je božansku tačku gledišta po definiciji nemoguće zauzeti te da ostaje otvoreno pitanje kako je uopšte moguća Hegelova filozofija.

II – 2 Determinizam i teleologija istorije

U ovom poglavlju treba da bude razmotreno shvatanje slobode koje odgovara gore opisanom razumevanju Hegelovog sistema. Ono će sadržati prikaz istorijskog razvoja apsolutnog duha u svetlu Hegelove teze iz *Filozofije istorije* da “istorija jeste napredovanju u sticanju svesti o slobodi”.

Čitav sistem filozofije (razvoj logičkih kategorija) kao i istorija sveta teleološki su vođeni ciljem koji treba da ostvare: samospoznajom apsoluta, njegovim postajanjem subjektom koji je svestan svoje slobode. Razdvajanje logike (kao zakona mišljenja) i ontologije (kao zakona bića) kod Hegela je nemoguće zbog predstave o tome da sama supstancija postaje znajući subjekat. Istorija se tako odvija prateći čvrsto postavljene šine logičnog razvoja ideje te u njoj nema mesta za slobodu, ili ako ima, onda jedino za slobodu shvaćenu kao spoznatu nužnost. Svaka individualna volja žrtva je “lukavstva uma” kojim apsolutni duh instrumentalizuje konkretne subjekte radi ostvarenja svojih svrha. Pojam lukavstva uma, razvijen kod Hegela u *Filozofiji istorije*, biće detaljno ispitan jer on ostvaruje vezu između nužnog toka istorije i individuino uverenja da dela slobodno iz sopstvenog interesa.

Ovde se javlja već pomenuti problem – kako je moguće govoriti o slobodi ako istorija prati nužni tok razvoja duha i ako je u njoj na delu lukavstvo uma.

II – 3 Teza o kraju istorije

Razvoj prikazan u prethodnom poglavlju u istoriji vrhuni ustavnom monarhijom Hegelu savremene Pruske države, a u filozofiji apsolutnim znanjem i samim Hegelovim sistemom. Budući da je apsolut u tome ostvario svoju svrhu, daljeg razvoja nema, te je istorija stigla do svog kraja. Ta je teza svojevrsna “kost u grlu” 9

mnogim intepretatorima Hegela jer se čini da ništa od svega čemu je Hegel proglasio kraj (osim istorije, tu su i umetnost i filozofija) nije prestalo da postoji. U ovom poglavlju treba razmotriti različita shvatanja ove teze – od njenog odbacivanja kao očigledne besmislice, preko relativno umerenih tumačenja po kojima ona tvrdi da se u budućnosti neće desiti ništa od epohalnog značaja za čovekovo samorazumevanje, do radikalnog uverenja da kraj istorije tek dolazi u formi društveno-političke revolucije. Pitanje koje pred nas postavlja ova teza i njene kritike je da li je ljudska sloboda spoznata a time i ostvarena, ili čoveku tek predstoji ostvarenje tog zadatka.

III Psihoanaliza

U ovom delu rada biće izloženi pojmovi psihoanalitičke teorije koji se pokazuju korisnim u artikulisanju novog razumevanja Hegelove filozofije. Ključni među njima su retroaktivnost, nagon smrti i Drugi. Svi pojmovi imaju svoju osnovu u Frojdovim teorijskim objašnjenjima psihoanalize, ali su do svog punog potencijala dovedeni tek u učenju Žaka Lakana.

III – 1 Retroaktivnost i trauma

Sam Frojd nije izričito razvio pojam retroaktivnosti (*die Nachträglichkeit*) kao tehnički termin psihoanalize, mada on igra ključnu ulogu u obrazlaganju nastanka traume i razvoja seksualnosti. Na značaj tog termina prvi je uputio Lakan. Oba Frojdova slučaja ključna za razvoj ovog pojma - Čovek vuk, o kome Frojd izveštava u delu *Aus der Geschichte einer infantilen Neurose* (kod nas objavljen kao *Čovek vuk*) i devojka sa traumom od prodavnica o kojoj Frojd piše u *Projektu jedne psihologije*, koje je objavljeno posthumno kao deo prepiske sa Flisom - će biti detaljno razmotrena u ovom poglavlju kao i teorija o razvoju seksualnosti u čijoj artikulaciji bitnu ulogu igra retroaktivnost.

Kod Frojda se ovim pojmom zahvata pojava da događaji iz prošlosti dobijaju svoj traumatski karakter tek naknadnom obradom ili retroaktivno. Drugim rečima, jedan događaj će tek u budućnosti postati uzrokom te iste budućnosti. Ili, jedna sadašnjost postavlja u prošlost svoje uzroke (ili uslove mogućnosti, ili pretpostavke). Paradoksalnost ovih formulacija treba očuvati jer će se upravo ona pokazati ključnom za reinterpretacije Hegelove filozofije o kojima će biti reči u trećem delu mog rada. Frojdova teorija razvoja seksualnosti podrazumeva da parcijalni nagoni tek retroaktivno bivaju objedinjeni seksualnom funkcijom.

Lakan neće samo ukazati na značaj ovog pojma kod Frojda, već će i proširiti njegovu upotrebu. Njegovu primenljivost Lakan ne ograničava samo na domene traume i seksualnosti. Po Lakanu, čitav čovekov život je 10

određen retroaktivnošću. Čovek, po rečima Lakanovog učenika Žana Laplanša, "reorganizuje slučajne događaje iz svoje prošlosti dajući im smisao nužnosti". Štaviše, u Lakanovom shvatanju jezika smisao je uvek tek retroaktivno konstituisan artkulacijom označitelja koji treba da ga izraze. To će biti obrazloženo zajedno sa Lakanovim kategorijama Imaginarnog i Simbolnog, gde Simbolno predstavlja poredak označitelja, a Imaginarno smisao koji se na osnovu njih konstituiše. Može se reći da se ovo poglavlja oslanja na Lakanovo rano učenje (pedesetih godina prošlog veka), dok se sledeća dva oslanjaju na njegovo poznije učenje (razvijeno tokom šezdesetih i sedamdesetih godina).

Treba naglasiti da se pojam retroaktivnosti suprotstavlja široko rasprostranjenom razumevanju po kome se u psihoanalizi radi o nekakvom determinizmu u kome je čitav psihički život individue određen njenom prošlošću.

III – 2 Nagon smrti i ponavljanje

U ovom poglavlju treba ispratiti razvoj Frojdove teorije nagona od dualizma Ja-nagona i seksualnih nagona, do suprotstavljanja seksualnog nagona (ili nagona života) nagonu smrti. Pažljiva analiza Frojdovih tekstova, a naročito teksta *One strane principa zadovoljstva*, treba da pokaže da se kao nagon u najjačem smislu mora uzeti nagon smrti.

Dalja analiza treba da pokaže da je Frojdov termin "seksualni nagon" obuhvatao dve stvari koje je Lakan pažljivo razlikovao: želju i nagon (smrti). Veći deo poglavlja biće posvećen obrazlaganju njihovog komplikovanog odnosa. Grubo rečeno, dok želja uvek upućuje na neki objekat, nagon svedoči o činjenici da je nikakav objekat nikada ne može zadovoljiti, te svoje zadovoljenje nalazi u kruženju oko objekta - stalnom ponavljanju neuspeha da se želja konačno zadovolji.

Želja je uvek artikulisana u simbonkom poretku (subjekt i objekt želje su artikulisani u njemu istovremeno) dok se nagon pokazuje kao sila koja se opire svakoj artikulaciji i deluje destruktivno kako prema Egu (artikulisanoj sadržaju subjekta) tako i prema objektu. Kategorije Imaginarnog i Simbolnog ovde treba dopuniti kategorijom Realnog - onog što se opire simbolizaciji, što predstavlja neuspeh simbolnog poretka da bude kompletan i konzistentan – kojoj pripada nagon smrti. Ovakvo shvatanje nagona smrti Lakan prvi put artikuliše u seminaru *Etika psihoanalize*, a njegov odnos sa željom najizričitije u seminaru *Četiri temeljna pojma psihoanalize*. 11

III – 3 Drugi ne postoji

Pojam Drugog u Lakanovom učenju ima naročitu važnost. U ovom poglavlju treba da bude obrazložen njegov smisao, kao i značaj i smisao Lakanove teze: "Drugi ne postoji".

Najpre, Drugi predstavlja simbolni poredak, poredak u kome se artikuliše kako objekat želje tako i svaki konkretni sadržaj subjekta, poredak koji čini osnovu svake društvenosti. Glavni preokret u Lakanovom učenju dešava se sa uvidom da je simbolni poredak uvek nekompletan ili nekonzistentan, jer i on uvek nešto traži od subjekta i vrši pritisak na njega. Kod Lakana taj uvid je označen terminom "rascepljeni Drugi" (prvi put uvedenim u četvrtom seminaru) ili izrazom "Drugi ne postoji" (kako je to Lakan artikulisao u dvadesetom seminaru) - što znači da on ne postoji kao totalitet, tj. da ne postoji tačka referencije koja bi omogućila njegovu totalizaciju, ili, drugim rečima, da ne postoji metajezik u kojem bi se moglo utvrditi krajnje utemeljenje svetskog poretka.

Ta teza ima dalekosežne posledice koje se velikim delom mogu sagledati razumevajući Drugog kao Boga ili kao društveni poredak. Drugi kao Bog može biti shvaćen u metafizičkom smislu - tada teza o nepostojanju Drugog govori protiv svakog supstancijalnog shvatanja bića (dakle, protiv idealizma ukoliko on pretpostavlja mogućnost totalizacije, i protiv materijalizma, ukoliko on pretpostavlja neki pojam materije kao supstancije). Bog takođe može biti razumljen i u etičkom kontekstu gde Lakanova teza govori o nepostojanju bilo kakvog garanta moralnosti naših činova i čini osnovu jedne radikalne etike odgovornosti. Ako je Drugi pak razumljen kao društveni poredak onda Lakanova teza znači da svaki društveni poredak uvek u sebi nužno krije neku nekonzistentnost ili antagonizam.

Odnos između subjekta i Drugog će biti obrazložen dovodeći u vezu subjektov nedostatak opisan u poglavlju o želji, i pokušaj da se on nadoknadi putem artikulacije u simbolnom poretku.

Simbolni poredak, ili Drugi, ne može da popuni subjektov nedostatak upravo zato što i sam pati od iste bolesti: rascep Drugog i rascep subjekta se ukrajnjoj liniji poklapaju i cilj je psihoanalize spoznaja tog preklapanja.

IV Hegel kao mislilac slobode

Ovaj deo rada treba da pokaže kako gore opisani pojmovi psihoanalitičke teorije otvaraju novi pogled na Hegelovu filozofiju. Mnogi Hegelovi uvidi, i to baš oni koji ga čine značajnim i vrlo aktuelnim misliocem, bili su zaklonjeni na prvom mestu nekim njegovim nesrećnim formulacijama, a zatim i reakcijama na njegovu 12

filozofiju koje su usledile u XIX i XX veku. Mogli bismo reći da su ti Hegelovi uvidi mogli biti razumljivi tek nakon što je za to otvorila prostor psihoanaliza, koja nam, kako kaže dobro poznato hermeneutičko geslo (iza koga bi stali i Hegel i Frojd), omogućava da razumemo autora bolje nego što je on razumeo sebe. Prva tri poglavlja imaju za cilj da pristupe Hegelovom pojmu slobode polazeći od pojmova obrazloženih u drugom delu rada i negativno se određujući spram interpretacije iznete u njegovom prvom delu. Četvrto poglavlje će objediniti ove uvide kroz analizu Hegelovog pojma *apsolutno znanje*.

IV – 1 Retroaktivnost, kontingencija, nužnost

Pojam retroaktivnosti iz psihoanalitičke teorije otvara nam pogled na Hegelovo razumevanje nužnosti koje Diter Henrich (u knjizi *Hegel im Kontext*) sažima u izrazu “nužnost postavlja sopstvene preduslove”. U svetlu te teze pokazuje se neodrživom ideja o teleološkom razvoju duha kroz istoriju po kojoj je kraj razvoja, kao svrha, već postavljen u njegov početak. Naprotiv, svaki oblik ili stadijum duha tek retroaktivno oblikuje svoju prošlost tako da sebe postavi kao njen logični nužni proizvod, kao cilj ka kome je čitava prošlost težila. To onda znači da je svaki od tih oblika duha nastao slučajno (dakle, nije niti uzročno, niti teleološki determinisan) i da je tek u svom nastajanju tu slučajnost, retroaktivnim postavljanjem svojih pretpostavki, proizveo u nužnost. U svetlu toga shvatanje o nužnom toku razvoja istorije treba pretumačiti: istina je da je svaki istorijski oblik duha odgovor na probleme prethodnog – ali to ne znači da je njegov oblik određen prethodnim. Nastanak novog oblika duha na zgarištu prethodnog nije određen nekom istorijskom nužnošću, već nizom konkretnih slobodnih odluka individua koje učestvuju u njegovom formiranju. Tek naknadno se novi oblik oblikuje kao nužan, te reinterpreтира prošlost u svetlu te nužnosti.

Ovo poglavlje sadržaće detaljnu analizu smisla ideje retroaktivnog konstituisanja nužnosti, kao i njenih konsekvenci koje se tiču shvatanja delanja (teze da se cilj nekog čina tek konstituiše u tom činu), istorije (nemogućnosti razumevanja Hegela kao deterministe) i slobode (gde se sloboda ne razume u vezi sa spoznajom nužnosti, već u vezi sa njenom konstitucijom).

IV – 2 Nagon smrti i rad negacije

Ovo poglavlje će imati za zadatak da pažljivo obrazloži dvostruko značenje Hegelovog shvatanja dvostruke negacije. Ona, s jedna strane, kao negiranje negacije jeste uslov mogućnosti bilo kakvog pozitiviteta, ali s druge strane predstavlja i nemogućnost pozitiviteta da postoji kao supstancija (nezavisno biće).

Osnovni pokretač razvoja ili istorije duha u Hegelovoj filozofiji je rad negacije – i to dvostruke, tj. negacije negacije. Nasuprot uobičajenom shvatanju po kome negacija negacije rezultira nekim višim

totalitetom, ili sintezom teze i njene negacije (antiteze), razumevanje rada negacije u svetlu pojma nagona smrti pruža sliku o negaciji kao više destruktivnoj sili koja otvara prostor za (kontingentnu) pojavu novog pokušaja totalizacije (ili, može se reći: za kontingentnu pojavu nove nužnosti). Strožije rečeno, rad negacije nije ništa drugo nego činjenica da nijedan istorijski oblik duha ne uspeva da se konstituiše kao totalitet. Kao što nagon smrti predstavlja inherentnu nemogućnost zadovoljenja želje tj. nemogućnost totalizacije subjekta - tako i rad negacije pokazuje da se apsolut, koji Hegel želi prikazati kao subjekat, ne može razumeti kao nekakav totalitet, tj. da "apsolut kao subjekt" upravo znači "manjkavi apsolut" ili apsolut u kome nužnost nije po-sebi nego se u svojoj egzistenciji oslanja na nešto kontingentno – u kontekstu ovog istraživanja to je arbitrarna odluka subjekta. Apsolut je nagrižen negacijom na isti način na koji i subjekat nagonom smrti.

IV – 3 Totalitet ne postoji

U ovom poglavlju će se Hegelova ideja o kraju istorije tumačiti u svetlu Lakanove teze o nepostojanju Drugog. Biće branjena dvostruka interpretacija Hegela. Na prvom mestu interpretacija po kojoj postoji više krajeva istorije – jer se svaki istorijski oblik duha predstavlja kao kraj istorije: svaki se samo-razumeva kao ostvareni totalitet ka kome je težila čitava istorija. Lukavstvo uma u svetlu ovoga ne treba razumeti kao postupak kojim apsolut nužne činove lažno predstavlja individuama kao slobodne, već, naprotiv, kojim slobodne činove predstavlja i konstituiše kao nužne.

Druga interpretacija, komplementarna prvoj, je da se teza "istorija je gotova" može razumeti kao "istorija ne postoji", ako izraz "ne postoji" uzmemo u značenju koje mu daje Lakan kada kaže da "Drugi ne postoji". "Istorija ne postoji" onda znači da ona ne postoji kao završeni totalitet prošlih događaja. Ne radi se prosto o tome da se, zato što vreme teče totalitet prošlih događaja uvek širi - već o tome da ne postoji princip jedinstva istorije (pošto svaka epoha ima svoj) koji bi je konstituisao kao totalitet (bilo završen, bilo totalitet u razvoju). Najznačajnija posledica toga je da istorija ne vrši nužan determinišući uticaj na sadašnjost.

Obe interpretacije susreću se u uvidu da je sam princip jedinstva istorije tom istorijom zahvaćen.

IV – 4 Apsolutno znanje i kraj analize

Lakan je koncipirao kraj analize na različite način tokom svog rada. Dve glavne faze mogu se dovesti u vezu sa dva tumačenja Hegela prikazana u ovom radu.

Raniji Lakan je smatrao da se analiza završava uspešnom simbolizacijom traume, što je analogno razumevanju Hegela po kome se kraj istorije, ili apsolutno znanje, svodi na ostvarivanje totaliteta koji više nema 14

drugost, koji je samoprozirni sveobuhvatni subjekt.

Drugo shvatanje oslanja se na ideju da Drugi ne postoji i ono se obično označava kao "prolazak kroz fantaziju" (Lakan ovo shvatanje razvija od jedanaestog seminara: *Četiri temeljna pojma psihoanalize*). Cilj analize je onda uvid u to da Drugi kao garant celosti subjekta ne postoji i da je svaka ideja o konačnim temeljima subjektiviteta fantastična. Subjekt prepoznaje kontingenciju onoga što je video kao "srž svog bića" čime se otvara prostor za slobodnu odluku kojom pomenuta kontingencija može biti preuzeta (ili retroaktivno konstituisana) kao nužnost.

Analogno tome Hegelova ideja apsolutnog znanja biće razumljena kao samospoznaja apsoluta u kojoj on spoznaje svoje unutrašnje ograničenje. Apsolutno znanje, kako je obrazloženo u *Fenomenologiji duha* utemeljeno je u dva ključna momenta: pomirenju svesti koja sudi i delatne svesti, i otkrivenoj religiji. Oba momenta će biti pažljivo analizirana. U prvom, pojedinačni subjekat priznaje sopstvenu podvojenost. Tom prilikom biće naglašeno nešto što se često u interpretacijama gubi iz vida: da svest koja sudi u oproštaju prepoznaje svoju istovetnost sa delatnom svešću, ali da se u tome ne odriče svog suda. Iz toga se vidi, da uprkos oproštaju ostaje na snazi bitna razlika između dve svesti. Tako će pomirenje o kome govori Hegel biti, uz oslonac na analize Rebeke Komej, analizirano kao "promašeni susret".

Otkrivena religija će biti analizirana kao momenat u kome apsolut (u liku Boga) spoznaje svoju zavisnost od kontingentnog bića čoveka i kao apsolut se ukida u tom biću. Ovi momentu susreću se u apsolutnom znanju kao znanju apsoluta koji je postao subjekat spoznavši sopstvenu podvojenost ili "rascepljenost" (u vezi sa Lakanovim izrazom "rascepljeni Drugi").

Kraj analize se tako može vezati za Hegelovu ideju, u interpretaciji koju ovaj rad zastupa – osvajanja ili spoznaje slobode. Sloboda je moguća samo pod pretpostavkom nepostojanja totaliteta koji bi imao determinišuću moć na subjekta. Pozitivni pojam slobode treba izvesti iz subjektive uloge u konstituisanju nužnosti iz slučajnosti, ili u potpunom preuzimanju odgovornost za čin uprkos nesagledivosti njegovog smisla i njegovih posledica.

V Zaključna razmatranja

U zaključnom poglavlju bih uporedio izloženi pojam slobode sa drugim stanovištima aktuelnim u savremenoj filozofiji, a naročito sa stanovištem Roberta Kejna koje se u velikoj meri se približava Hegelovom 15

(kako je razvijeno u ovom radu). Naročito je zanimljiv u ovom kontekstu Kejnov pojam "*self-creating actions*".

Takođe, ovde razvijen pojam slobode treba uporediti i sa svakodnevnim samorazumevanjem subjekata savremenog društva. Glavna razlika od našeg svakodnevnog samorazumevanja je u tome što Hegel ne bi pristao na ideju o tome da su nači činovi izraz neke prethodno postojeće ličnosti ili karaktera. Karakter je nešto što se formira tek retroaktivno, putem konstitucije arbitrarnih činova kao nužnih. Zadatak ovog poglavlja biće jedan konkretniji opis toga šta znači ta konstitucija.

Uratko može se reći da čin čija se nužnost konstituiše u životu individue igra ulogu jedine izvesnosti u odnosu na koju se gradi razumevanje čitavog sveta. Ipak, ne treba prebrzo zaključiti da je svaki slobodni čin revolucionaran. Naprotiv, treba reći da je svaki (a ne samo pojedini, kako bi to rekao Kejn) čin slobodan, ali da se on može oslanjati na već postojeće društvene norme ili formirati nove. To, ukratko, znači da je svaki čin – istovremeno i čin izbora svog karaktera u vezi sa svetom u kome se taj izbor vrši. Tako se može reći da se čovekova sloboda pre svega sastoji u sposobnosti samo-formiranja, što Katrin Malabu pokušava da zahvati pojmom "plastičnosti".

Eksplikacija tog pojma sadržala bi rezime rezultata mog istraživanja. 16

Predložena literatura

Primarna literatura:

- Freud, S., *Gesamelte Werke*, S. Fischer, Frankfurt an Mein, 1961.
- Frojd, S., *Odabrana dela Sigmunda Frojda, knjiga prva, Psihopatologija svakodnevnog života*, Matica Srpska, Novi sad, 1969
- Frojd, S., *Odabrana dela Sigmunda Frojda, knjiga druga, Uvod u psihoanalizu*, Matica Srpska, Novi sad, 1969
- Frojd, S., *Odabrana dela Sigmunda Frojda, knjiga treća, Dosetka i njen odnos prema nesvesnom*, Matica Srpska, Novi sad, 1969
- Frojd, S., *Odabrana dela Sigmunda Frojda, knjiga četvrta, O seksualnoj teoriji, Totem i tabu*, Matica Srpska, Novi sad, 1969
- Frojd, S., *Odabrana dela Sigmunda Frojda, knjiga peta, Iz kulture i umetnosti*, Matica Srpska, Novi sad, 1969
- Frojd, S., *Odabrana dela Sigmunda Frojda, knjiga šesta, Tumačenje snova I*, Matica Srpska, Novi sad, 1969
- Frojd, S., *Odabrana dela Sigmunda Frojda, knjiga sedma, Tumačenje snova II*, Matica Srpska, Novi sad, 1969
- Frojd, S., *Odabrana dela Sigmunda Frojda, knjiga osma, Nova predavanja, Autobiografija*, Matica Srpska, Novi sad, 1969
- Freud, S., *Čovek vuk*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.
- Freud, S., *Mali Hans*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.
- Freud, S., *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*, Naprijed, Zagreb, 1986.
- Freud, S., *Naissance de la psychanalyse, P.U.F., Paris, 1956*
- Freud, S., *Briefe an Wilhelm Fließ: 1887 – 1904*, Fischer S. Verlag, Frankfurt, 1986.
- Hegel, G. W. F., *Sämtliche werke*, Friedrich Frommann, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965.
- Hegel, G. W. F., *Filozofija istorije*, Fedon, Beograd, 2006.
- Hegel, G. W. F., *Istorija filozofije 1-3*, BIGZ, Beograd, 1962.
- Hegel, G. W. F., *Nauka logike 1-3*, BIGZ, Beograd, 1973.
- Hegel, G. W. F., *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1974.
- Hegel, G. W. F., *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.
- Hegel, G. W. F., *Rani spisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.
- Hegel, G. W. F., *Jenski spisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- Hegel, G. W. F., *Sistem običajnosti*, Moderna, Beograd, 1990. 17

Lacan, J., *Écrits I*, Seuil, Paris, 1999
 Lacan, J., *Écrits II*, Seuil, Paris, 1999
 Lacan, J., *Le Séminaire I "Les écrits techniques de Freud"*, Seuil, Paris, 1975.
 Lacan, J., *Le Séminaire II "Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse"*, Seuil, Paris, 1978.
 Lacan, J., *Le Séminaire III "Les Psychoses"*, Seuil, Paris, 1981.
 Lacan, J., *Le Séminaire IV "La relation d'objet"*, Seuil, Paris, 1994.
 Lacan, J., *Le Séminaire V "Les formations de l'inconscient"*, Seuil, Paris, 1998.
 Lacan, J., *Le Séminaire VII "L'éthique de la psychanalyse"*, Seuil, Paris, 1986.
 Lacan, J., *Le Séminaire VIII "Le transfert"*, Seuil, Paris, 1991.
 Lacan, J., *Le Séminaire X "L'angoisse"*, Seuil, Paris, 2004.
 Lacan, J., *Le séminaire "XI Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse"*, Seuil, Paris, 1973.
 Lacan, J., *Le Séminaire XVI "D'un Autre à l'autre"*, Seuil, Paris, 2006.
 Lacan, J., *Le Séminaire XVII "L'envers de la psychanalyse"*, Seuil, Paris, 1991.
 Lacan, J., *Le Séminaire XVIII "D'un discours qui ne serait pas du semblant"*, Seuil, Paris, 2006.
 Lacan, J., *Le Séminaire XX "Encore"*, Seuil, Paris, 1975.
 Lacan, J., *Le Séminaire XXIII "Le sinthome"*, Seuil, Paris, 2005.

Sekundarna literatura

Adorno, T., *Tri studije o Hegelu*, Veselin Masleša, Beograd, 1972.
 Boothby, R., *Freud as Philosopher, Metapsychology After Lacan*, Routhledge, New York, 2001.
 Breckman, W., *Marx, the Young Hegelians, and the Origins of Radical Social Theory – Dethroning the Self*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
 Chiesa, L. *Subjectivity and Otherness, A Philosophical Reading of Lacan*, Verso, London, 2007.
 Christi, R., *Hegel on Freedom and Authority*, University of Wales Press, Cardiff, 2005.
 Colleti, L. *Marksizam i Hegel*, Nolit, Beograd, 1982.
 Comay, R., *Mourning Sickness, Hegel and the French revolution*, Stanford University Press, Stanford, 2008.
 Delmayr, F. *Hegel, Modernity and Politics*, Sage Publications, Newbury Park, 1993. 18

- Dolar, M., *A Voice and Nothing More*, The MIT Press, Cambridge (Massachusetts), 2006.
- Dolar, M. *Heglova Fenomenologija duha I*, Analecta, Ljubljana, 1990.
- Dolar, M. Samozavedanje - *Heglova Fenomenologija duha II*, Analecta, Ljubljana, 1990.
- Dudley, W., *Hegel, Nietzsche, and Philosophy – Thinking Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Fisher, J.M., Kane, R., Pereboom, D., Vargas, M. *Four views on free will*, Blackwell Publishing, Oxford, 2007.
- Gadamer, H.-G. *Heglova dijalektika*, Plato, Beograd, 2003.
- Grigg, R. *Lacan, Language, and Philosophy*, State University of New York Press, New York, 2008.
- Henrich, D., *Between Kant and Hegel, Lectures on German Idealism*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 2002.
- Henrich, D. *Hegel im Kontext*, Suhrkamp, Frankfurt, 1971.
- Hook, S. *From Hegel to Marx*, Columbia University Press, West Sussex, 1994.
- Hyppolite, J. *Introduction à la philosophie de l'histoire de Hegel*, Seuil, Paris, 1983.
- Hyppolite, J. *Génèse et structure de la Phénoménologie de l'esprit de Hegel*, Aubier éditions Montaigne, 1983.
- Jameson, F. *Hegel Variations – On the Phenomenology of Spirit*, Verso, London, 2010.
- Kane, R. *The Significance of Free Will*, Oxford University Press, Oxford, 1998.
- Kjerkegor, S., *Ili-ili*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
- Kjerkegor, S., *Strah i drhtanje*, Plato, Beograd, 2002.
- Kožev, A. *Kako čitati Hegela*, Veselin Masleša, Beograd, 1990.
- Lebrun, G., *La Patience du Concept, Essai sur le Discours Hégélien*, Gallimard, Paris, 1972.
- Longuenesse, B., *Hegel et la Critique de la Métaphysique*, Vrin, Paris, 1981.
- Losurdo, D., *Hegel and the Freedom of Moderns*, Duke University Press, Durham and London, 2004.
- Lövitt, K. *Od Hegela do Ničea*, Logos, Sarajevo, 1988.
- Luther, T. C., *Hegel's Critique of Modernity, Reconciling Individual Freedom and the Community*, Lexington books, London, 2009.
- Malabou, C., *L'Avenir de Hegel: Plasticité, Temporalité, Dialectique*, Vrin, Paris, 1996.
- Markuze, H. *Heglova ontologija i teorija povijesnosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981. 19

Marks, K. *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, Veselin Masleša, Beograd, 1960.

Marks, K., Engels, F. *Nemačka ideologija 1-2*, Kultura, Beograd, 1964.

Marx, K., Engels, F. *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1985.

Neuhauser, F., *Foundations of Hegel's Social Theory, Actualizing Freedom*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 2000.

Patten, A., *Hegel's Idea of Freedom*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Peperzak, A., *Modern Freedom, Hegel's Legal, Moral, and Political Philosophy*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2001.

Pinkard, T., *German Philosophy 1760 – 1860, The Legacy of Idealism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Pinkard, T., *Hegel's Phenomenology, The Sociality of Reason*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Pippin, R. B., *The Persistence of Subjectivity, On the Kantian Aftermath*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Pippin, R. B., *Hegel's Practical Philosophy, Rational Agency as Ethical Life*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Shklar, J., *Freedom and Indipendence, A study of the Political Ideas of Hegel's Phenomenology of Spirit*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

Speight, A., *Hegel, Literature and the Problem of Agency*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Šopenhauer, A., *Svet kao volja i predstava*, Službeni Glasnik, Beograd, 2005.

Zupančič, A., *The Odd One In – On Comedy*, The MIT Press, Cambridge (Massachusetts), 2008.

Zupančič, A., *The Shortest shadow: Nietzsche's Philosophy of the Two*, The MIT Press, Cambridge (Massachusetts), 2008.

Žižek, S. *The Sublime Object of Ideology*, Verso, London, 1989.

Žižek, S. *Tarrying with the Negative*, Duke University Press, Durham, 1993.

Žižek, S. *The Parallax View*, MIT Press, Cambridge, 2006.

Žižek, S. *In Defence of Lost Causes*, Verso, New York, 2007.

Žižek, S. *Living in the End Times*, Verso, New York, 2010.

Žižek, S. *Birokratija i uživanje*, Radionica SIC, Beograd, 1984.

Žižek, S., *Less than Nothing, Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*, Verso, London, 2012.

Wallace, R., *Hegel's Philosophy of Reality, Freedom and God*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Westphal, M., *History and Truth in Hegel's Phenomenology of Spirit*, Indiana University Press, Bloomington, 1998.

Zbornici:

Burns, T., Fraser, I. (eds.), *The Hegel-Marx Connection*, Macmillian Press, London, 2000.

Desmond, W. (ed.), *Hegel and his Critics: Philosophy in the Aftermath of Hegel*, State University of New York Press, Albany, 1989.

Dudley, W. (ed.), *Hegel and History*, State University of New York Press, Albany, 2009.

Feldstein, R. (ed.), *Reading Seminar XI : Lacan's Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, State University of New York, New York, 1995.

Feldstein, R. (ed.), *Reading Seminars I and II : Lacan's Return to Freud*, State University of New York, New York, 1996.

Grigg, R. (ed.), *Reflections on Seminar XVII: Jacques Lacan and the other side of psychoanalysis*, Duke University Press, Durham and London, 2006.

Hammer, E. (ed.), *German Idealism, Contemporary Perspectives*, Routledge, London and New York, 2007.

Kane, R. (ed.), *Oxford Handbook of free will*, Oxford University press, Oxford, 2002.

Savić, O. (ed.), *Filozofsko čitanje Frojda*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1988.

Žižek, S. (ed.), *Cogito and the unconscious*, Duke University press, Durham, 1998.

Žižek, S. (ed.), *Lacan - the silent partners*, Verso, London, 2006.

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET
NASTAVNO-NAUČNO VEĆE

Referat o kvalifikovanosti kandidata Ivana Selimbegovića i podobnosti predložene teme za doktorsku disertaciju pod naslovom *Hegelovo shvatanje slobode u svetlu psihoanalitičke teorije*

1. Osnovni podaci o kandidatu

Ivan Selimbegović rođen je 11. 08. 1985. u Beogradu. Studirao je filozofiju od 2004.-te do 2009.-e, na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Diplomirao je radom na temi „O funkciji pojma ličnosti u ideološkom diskursu poznog kapitalizma – Marks i Lakan“ (mentor: doc. dr Milanko Govedarica). Doktorske studije filozofije upisao je 2009.-e, na istom fakultetu. Od 2007.-me do 2010.-e bio je stipendista Fondacije za razvoj naučnog i umetničkog podmlatka Ministarstva obrazovanja Republike Srbije. Od 2011.-e je stipendista Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

Bio je član izvršnog odbora Udruženja studenata filozofije Srbije od 2006.-e do 2008.-me. Član je redakcije Udruženja za filozofiju i teoriju filma „Filmovi koji nas gledaju“ od 2010.-e. Njegovo najznačajnije dosadašnje priznanje jeste proglašenje za najboljeg studenta filozofije u svojoj generaciji, na Filozofskom fakultetu u Beogradu (jun 2008.-me). Na matičnom fakultetu, saradnik je u nastavi na predmetu Uvod u filozofiju od 2010.-e. U 2012.-oj sarađivao je i u nastavi na predmetu Istorija filozofije 4b (Savremena kontinentalna filozofija).

Govori engleski i francuski jezik. Gostovao je na Univerzitetu u Lionu (Francuska), u julu 2007.-me. Učestvovao je na više stručnih i naučnih skupova – osim u Beogradu i Lionu, takođe u Bajinoj Bašti (2011.) i u Ohridu (Makedonija, 2012.). Rezultate vlastitih istraživanja prezentovao je i kroz više javnih predavanja (Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Studentski kulturni centar i dr.), kao i na internetu (www.filmovikojinasgledaju.org). Uz pomenute aktivnosti, kandidat je objavio jedan originalni naučni rad – „Konzervativno i revolucionarno u kategoričkom imperativu: logika želje i logika nagona u Kantovoj praktičkoj filozofiji“, *Filozofija i društvo*, 2/2011, Beograd.

U svojim prezentovanim radovima i objavljenom naučnom članku, kandidat je manifestovao izrazitu sposobnost aplikacije psihoanalitičke teorije – pogotovo lakanovskog tipa – na širok spektar savremenih društvenih fenomena, kao što je filmska industrija, ali i na istorijsko-filozofska izučavanja nekih od najznačajnijih filozofskih autora i njihovih koncepcija, kao što je Kantova praktička filozofija. Ocenjujući da su njegova dosadašnja publikovana razmatranja na visokom teorijskom nivou, smatramo da ga to, u supstancijalnom smislu, kvalifikuje za pristupanje naučno-istraživačkom radu u okviru doktorske disertacije.

2. Predmet i cilj disertacije

Predmet predložene disertacije ima dosta toga sličnog sa kandidatovim objavljenim naučnim člankom: u oba slučaja reč je o domenu praktičke filozofije i o epohi nemačkog klasičnog idealizma. Takođe, u oba slučaja ovaj važan period u istoriji filozofije predmet je aktualizacije kroz aplikaciju nekih ključnih psihoanalitičkih ideja. Razlika je u tome što se u prethodnom radu kandidat bavio Kantovom filozofijom, sa kojom započinje slavna epoha nemačkog idealizma, dok u disertaciji namerava da se bavi Hegelom, filozofom sa kojim se suštinski završava ovaj period u istoriji filozofije.

Za razliku od Kanta, u fokusu Hegelove praktičke filozofije nije teorija morala, nego teorija države i istorije. Konsekventno tome, uži predmet disertacije tiče se Hegelove filozofije istorije i smisla slobode u istorijskom razvoju. Mnogi Hegelovi interpretatori smatraju da je njegova filozofija istorije striktno deterministička (u kauzalnom ili teleološkom značenju) i da zato u njoj nema mesta za ljudsku slobodu, u suštinskom smislu. Nasuprot njima, cilj disertacije i kandidatova osnovna ideja-vodilja jeste to da se odbrani teza o Hegelu kao misliocu slobode, oslanjajući se na tumačenja slavnog nemačkog filozofa koja su bliska lakanovskoj psihoanalizi, a koja se mogu pronaći kod autora kao što su: Rebeka Komej, Slavoj Žižek, Mladen Dolar i Katrin Malabu. U tom smislu, predmet disertacije je od značaja ne samo za filozofiju istorije i slobode, već i za savremenu recepciju nemačke klasične filozofije, kao i za filozofiju psihoanalize.

Dakle, problemski aspekt predloženog istraživanja odnosi se na Hegelovo shvatanje istorije i slobode, dok se njegov istorijsko-filozofski aspekt tiče uticaja psihoanalitičke teorije na savremene interpretacije Hegelove filozofije. Pošto je u našoj naučnoj zajednici

sve do pred kraj XX veka dominirala deterministička interpretacija Hegela, smatramo da kandidatov indeterministički pristup ovom filozofu predstavlja značajnu inovaciju. Pri tome, originalnost ovako zamišljene disertacije vidimo u pokušaju da se suština Hegelove koncepcije slobode protumači na neuobičajen način, tj. ne u smislu saznanja nužnosti, već u smislu čovekovog autorstva u pogledu konstituisanja nužnog značenja. Dodajmo i to da je disertacija od značaja i kao potencijalna potvrda plodotvornosti datog interpretativnog modela, koji se tiče primene psihoanalitičkih ideja u razmatranju tema iz praktičke filozofije.

3. Opis sadržaja disertacije

U sinopsisu svog budućeg rada, kandidat navodi 5 osnovnih poglavlja: I Uvod, II Prevaziđeni Hegel, III Psihoanaliza, IV Hegel kao mislilac slobode i V Zaključna razmatranja. Osim uvodnog i zaključnog dela, ostala poglavlja su raščlanjena na odgovarajuće odeljke.

U prvom poglavlju, treba da bude formulisan problem slobode, kao i širi okvir u kome će se on razmatrati. Prema kandidatovom tumačenju, o slobodi se može govoriti u dva smisla: (1) kao mogućnosti izbora između dvaju ili više alternativa i (2) kao osnovi za pripisivanje autorstva i odgovornosti datom subjektu. Za razliku od determinističko-kompatibilističkog razumevanja Hegela – prema kome sistem ovog filozofa isključuje alternativne mogućnosti i dopušta samo slobodu u oslabljenom smislu autorstva, bez ontološkog utemeljenja – podnosilac predloga disertacije će nastojati da u svojoj indeterminističkoj interpretaciji pozicije apsolutnog idealizma objedini obe pomenute konotacije slobode. Ovakvo interpretativno stanovište podrazumeva ideju o postojanju razlike između prirode i istorije, pri čemu se ova druga sfera poima u kontekstu subjektivog izmicanja prirodnom poretku i autonomnog postupanja, objašnjava kandidat.

U drugom poglavlju, kandidat namerava da izvrši rekonstrukciju one slike o Hegelu koja je bila predmet prevazilaženja kod mislilaca narednih generacija, u tzv. post-hegelovskoj filozofiji. Nasuprot Hegelovoj ontologizaciji pojmovnog mišljenja, ti pokušaji prevazilaženja podrazumevali su afirmaciju drugih principa, kao što su volja (Šopenhauer i Niče), paradoksalnost egzistencije (Kjerkegor i Jaspers), ekonomski odnosi (Marks) i sl. Napominjući da njegova namera nije da se upušta u eksplikaciju

pojedinačnih kritika slavnog zastupnika apsolutnog idealizma, već samo to da odredi opšti smisao teze o prevaziđenosti Hegelove filozofije, Selimbegović naglašava da je cilj ovog dela rada markiranje interpretativnog stanovišta koje on smatra pogrešnim, i koje će – sa psihoanalitičke pozicije – nastojati da ospori u narednim poglavljima. Sadržinski gledano, posebna pažnja će biti posvećena izlaganju sledećih elemenata slike o prevaziđenom Hegelu: (1) o njemu kao misliocu totaliteta, kao promoteru sistema koji je sveobuhvatan, završen i zatvoren; (2) o njemu kao nosiocu determinističkog i teleološkog shvatanja istorije, unutar koga je individualna volja učinjena pukim sredstvom lukavstva uma; (3) o njemu kao zastupniku neprihvatljive teze o kraju istorije.

Zadatak trećeg poglavlja sastoji se u izlaganju ključnih pojmova psihoanalitičke teorije, odnosno, onih pojmova koji su od koristi za kandidatovu novu interpretaciju Hegela. Prema njegovom mišljenju, za ovu svrhu najvažniji psihoanalitički koncepti su retroaktivnost, nagon smrti i Drugi. Radi se o pojmovima koji svoju osnovu imaju u Frojdovim objašnjenjima, ali koji su svoj puni potencijal ostvarili tek u učenju Žaka Lakana, smatra kandidat. Tako Frojd nije izričito razvio tehnički termin i pojam retroaktivnosti, ali mu je pridao važnu ulogu u objašnjenju nastanka traume, ukazujući da u nekim slučajevima događaji iz prošlosti svoj traumatski karakter dobijaju tek retroaktivno, naknadnom obradom. Sa druge strane, Lakan je proširio upotrebu ovog pojma, smatrajući da, zbog odgovarajućih jezičkih zakonitosti, smisao u čovekovom životu uvek biva retroaktivno konstituisan. Kada je reč o nagonu smrti, Selimbegović će nastojati da pokaže kako se Lakanov pomak u odnosu na Frojda sastoji u tome što je ovaj nagon sagledao kao komponentu seksualnog nagona, razlikujući u seksualnoj težnji dimenziju simbolnog i dimenziju realnog, tj. simbolno određenu želju za nekim objektom i destruktivnu funkciju nagona (smrti), kao stremljenja ka ponavljanju neuspeha da se data želja konačno zadovolji. U tom smislu, nagon smrti podrazumeva realnu nemogućnost dimenzije simbolnog da dovede do kompletnog ispunjenja subjekta, sa čime je u vezi i Lakanov pojam Drugog. Naime, ovaj pojam se tiče simbolnog poretka, njegove nekompletnosti i nekonzistentnosti, zbog čega će kandidat protumačiti Lakanovu tezu da Drugi ne postoji kao tvrdnju da Drugi ne postoji na način totaliteta.

Predmet četvrtog poglavlja jeste primena prethodno izloženih psihoanalitičkih pojmova na tumačenje Hegelovog shvatanja slobode. U svetlu pojma retroaktivnosti,

kandidat će nastojati da pokaže da je neodrživo razumevanje Hegelove filozofije kao učenja o etapama na putu ka unapred određenom cilju, već da svaki oblik i stadijum duha tek retroaktivno određuje svoju prošlost. To bi značilo da razvoj nije uslovljen bilo kakvom prethodno datom istorijskom nužnošću, nego nizom slobodnih odluka individualnih subjekata, koji imaju mogućnost da od istorijskih kontingencija naknadno konstituišu nešto što se uslovno zove nužnost, sugerise podnosilac predloga disertacije. Prema njegovom sinopsisu, koncept nagona smrti može poslužiti za bolje razumevanje tzv. rada negacije, odnosno, destruktivnog značenja negacije negacije u Hegelovoj filozofiji. U tom smislu, kao osnovni pokretač u razvoju onoga što Hegel naziva apsolutnim duhom, dvostruka negacija ne podrazumeva neku sintezu na višem nivou, već predstavlja indikaciju da nijedan istorijski oblik duha ne uspeva da se konstituiše kao totalitet – apsolut je podriven negacijom na isti način na koji je individualni subjekt nagrižen nagonom smrti. Slično tome, Lakanova ideja o nepostojanju Drugog kao totaliteta omogućuje smisljeno tumačenje Hegelove teze o kraju istorije, smatra kandidat. Po njegovom mišljenju, to da je istorija gotova znači da je gotovo sa očekivanjem da ona može predstavljati totalitet svih prošlih događaja, koji bi nužno determinisao sadašnjost, što otvara prostor za čovekovu slobodu. U završnici ovog poglavlja, pisac sinopsisa planira da dovede u vezu Hegelovo shvatanje apsolutnog znanja sa Lakanovim viđenjem kraja analize, tvrdeći da je u oba slučaja reč o postizanju svesti o rascepljenosti ili nekompletnosti subjekta, kao pretpostavci slobode, tj. slobodnog konstituisanja nužnog značenja iz slučajnih činjenica.

U poslednjem poglavlju, pored rekapitulacije, kolega Selimbegović namerava da pristupi komparaciji prethodno izloženog pojma slobode sa nekim drugim stanovištima o istom pitanju, pre svega sa gledištem Roberta Kejna o tzv. samostvarajućim radnjama, kao i sa svakodnevnim razumevanjem subjektivne slobode i odgovornosti.

Uz ovaj sinopsis, kandidat je priložio impozantan spisak literature, koji sadrži 106 bibliografskih jedinica – 45 na engleskom, 35 na srpskom, 22 na francuskom i 4 na nemačkom jeziku.

4. Osnovne hipoteze

Kandidat će u svom istraživanju pokušati da potvrdi tri hipoteze: (1) psihoanaliza u artikulaciji Žaka Lakana pruža pojmovni aparat koji omogućuje novo i bolje razumevanje Hegelove filozofije, u odnosu na dominantnu interpretaciju u XIX i XX veku; (2) Hegelov sistem nije zatvoren, već otvoren i nedovršen, što implicira slobodu u jakom smislu; (3) suština Hegelovog shvatanja slobode sastoji se u ideji autorstva, tj. u retroaktivnom konstituisanju nužnog značenja iz životnih i istorijskih slučajnosti.

5. Metode istraživanja

Kandidat će svoja razmatranja zasnivati na egzegezi originalnih tekstova Hegela, Frojda i Lakana, kao i reprezentativne sekundarne literature. Pri tome, on će poštovati hermeneutičko-psihoanalitičko pravilo tzv. simptomatskog čitanja, koje podrazumeva nastojanje da se autori razumeju bolje nego što su oni sami sebe razumeli, zato što su samoobmane sastavni deo spisateljskog rada. Ovo hermeneutičko korigovanje samorazumevanja pomenutih teoretičara, sprovodiće se kroz kritičko diskutovanje recepcije njihovih ideja kod relevantnih interpretatora.

Pošto je u centru istraživanja Hegelova filozofija, kandidat je osim hermeneutičke metode usvojio i dijalektički postupak. Ovaj postupak podrazumeva to da će se ograničenja teorijskih kategorija tretirati kao deo same (subjektivne) stvarnosti, a ne kao nešto od nje nezavisno.

6. Očekivani rezultati i naučni doprinos

Očekujemo da će istraživanje u okviru ove disertacije rezultirati osavremenjivanjem Hegelove filozofije, odnosno, razjašnjavanjem njene vitalnosti i značaja za savremenog čoveka. Rezultat istraživanja treba da bude i demonstracija plodotvornosti primene psihoanalitičkih ideja u savremenim interpretacijama nekih segmenata filozofske tradicije. Takođe, očekujemo i da će kandidat kroz psihoanalitičku interpretaciju Hegelovog shvatanja slobode uspeti da artikulise i relativno originalno vlastito gledište o slobodi.

Kao takva, buduća disertacija može pružiti značajan doprinos daljem razvoju odgovarajućih naučnih oblasti u našoj sredini – pre svega, u domenima metodologije

istorije (nemačke klasične) filozofije, filozofije psihoanalize, savremenih filozofskih studija o Hegelu i filozofsko-psihoanalitičkog proučavanja problema slobode.

7. Zaključak

Ivan Selimbegović ispunjava formalne i supstancijalne uslove za prijavu doktorata. Predložena tema je značajna i podobna da bude predmet doktorske disertacije, zato što podrazumeva utemeljen i originalni pristup, sa jasno postavljenim ciljem, čija realizacija može obogatiti savremene filozofske studije o Hegelu i filozofiju psihoanalize u našoj sredini. Nacrt rada je koherentno koncipiran i metodički osmišljen, a priloženi spisak literature potvrđuje da kandidat ima veoma dobar uvid u rezultate prethodnih istraživanja odabranog problema.

Stoga, predlažemo da se Ivanu Selimbegoviću odobri izrada doktorske disertacije na temu *Hegelovo shvatanje slobode u svetlu psihoanalitičke teorije*.

U Beogradu, 30.01.2013.

Doc. dr Milanko Govedarica, mentor

Komisija:

Prof. dr Drago Đurić

Doc. dr Irina Deretić

Doc. dr Ivan Vuković

